

OBSERVAȚII ASUPRA EVOLUȚIEI SUFIXULUI -ATICUS ÎN LIMBA ROMÂNĂ

de

Vasile Valentin LAȚIU

„Studiul sufixelor derivative este unul din cele mai importante și cu toate acestea unul din cele mai neglijate – în general vorbind – în istoria limbilor.“ (Alexandru Philippipe)

Sufixul românesc *-atic* (cu varianta lui fonetică *-atec*) își are originea în sufixul latinesc *-aticus*, sufix care ajută la formarea unor adjective ce denumeau o particularitate, o caracteristică specifică substantivelor din care erau derivate. Sufixul este moștenit în majoritatea limbilor romanice, fiind întâlnit în România occidentală în franceză *-age*, în catalană *-atge*, în spaniolă *-adgo* > *azgo*, în portugheză *-ádigo/-ádego*, iar în partea estică a României, în italiană *-àtico*, în sardă *-àticu/-àdigu* și în română *-atic/-atec*. Este de remarcat faptul că în aria occidentală a României el are funcția de sufix substantival, pe când în aria estică este conservată funcția de sufix adjectival (excepțiile sunt întâlnite în limba română la nivel dialectal unde apare și ca sufix substantival).

Spre deosebire de alte sufixe latinești moștenite, *-āticus* nu a cunoscut o evoluție fonetică complexă, ci dimpotrivă și-a păstrat aproape intactă forma latinească. Sufixul *-atec* este forma normală cu transformarea lui *ī* din latină în *-e* proprie limbii române. Forma *-atic*, cu închiderea lui *-e* neaccentuat în *-i*, este ulterioară. La o primă privire, *-atic* poate fi considerat varianta neologică, savantă, iar *-atec* varianta moștenită. Dar, de fapt, sunt două variante, fonetice continuatoare neîntrerupte ale aceluiași sufix. Cu toate acestea derivatele formate cu *-atic* depășesc numeric variantele cu *-atec*¹. În cele mai multe cazuri sunt acceptate ambele forme ale sufixului, dar numai pentru cuvintele moștenite.

În *Istoria limbii române*, discutând pe scurt sufixul *-atec*, *-atic* < lat. *-aticus* (*aviaticus*, *fanaticus*) Alexandru Rosetti menționează că acesta „derivă în dacoromână, adjective din substantive: *bătrânatec*, *fluturatec*, *nebunatec*, *singuratec*. În aromână, substantive din verbe sau din

¹ În *Dicționar invers*, București, EA, 1957, sunt înregistrate 257 de intrări pentru sufixul *-atic* și 79 pentru *-atec*. Din cele 257 de exemple pentru *-atic*, circa o sută sunt neologisme de tipul *aristocratic*, *birocratic*, *dramatic* etc.

substantive: *avinatic* „vânat”, *džunatic* „bravură, voinicie”. În meglenoromână, substantive și adjective derivate din verbe sau din substantive: *ancurunatic* „plata cuvenită preotului pentru serviciul cununiei”, *tumnatic* „tomnăresc”².

În *Micul atlas lingvistic român* apar atestate cuvinte derivate cu acest sufix în Transilvania, Moldova, Muntenia, Banat. Totuși cele mai multe provin din Transilvania: *spânat* „spân” (ALRM s.n., II, h. 81/192, 219, 279, 349), *gălbenatic* „palid” (ALRM s.n., II, h. 84/346), *iernatic* „nutreț” (ALRM s.n., I, h. 85/141, 228), *roșietic* „(cal) roib” (ALRM s.n., I, h. 177/235), *sângetec* „sângerete” (ALRM s.n., III, h. 943/279). Din 7 derivate, cele 5 sunt înregistrate numai în Transilvania, ceea ce contribuie la delimitarea ariei de răspândire a lui *-atic* în această regiune. Varianta *-etec*, *-etic*, cu *e* în loc de *a* (*-atic*) se explică prin asimilare față de sunetul anterior palatal.

În descrierea făcută sufixelor românești, G. Pascu³ întreprinde o analiză mai detaliată clasificând cuvintele derivate cu sufixul *-atic* după criterii gramaticale și semantice. Ca atare, el exemplifică cu adjective care denumesc „apartținerea” (*brumatic*, *tomnatic*, *vărat*, *tomnatic*, *primăvăratic*), „asămănarea” (sic!) (*coroetic*, *lămuratic*, *ogaratic*, *vișinatic*, *spânat*, *supțiratic*, *roșiat*), „posesorul unei calități prin excelență” (*fluturatic*, *greunatic*, *zburatic*, *zvânturatic*, *molatic*, *nebunatic* etc.), „o calitate simplă” (*prăvălatic*, *migăetic*) sau cu substantive abstracte (toate din dialectul aromân) care denumesc „o acțiune” (ar. *adil'atic* „respirație”, ar. *avinatic* „vânat”, ar. *imnatic* „mers”), „o stare” (ar. *agiunatic* „foame mare”, ar. *dipărtatic* „depărtare”, ar. *giunatic* „vitejie”), „trecutul pasiv” (ar. *giuratic* „jurământ”, ar. *ascumtatic* „secret”) sau substantive concrete denumind „o plată în bani” (*vărat* „taxa pentru păscutul vitelor pentru o vară”, mgl. *ancurunatic* „plata pentru cununie ce se cuvine preotului”).

Consultând *Dicționarul invers*, întâlnim un lung șir de cuvinte derivate cu ajutorul acestui sufix. (Nu vom lua în considerare în cele ce urmează cuvintele neologice care conțin acest sufix și sunt împrumutate în special din limba franceză: *automatic*, *dogmatic*, *dramatic*, *idiomatic*, *programatic*, *sistematic*, *tematic* etc.). Desigur, clasificarea oferită de G. Pascu poate fi lărgită și adăugată cu o serie de derivate neluate în discuție de el.

Clasa gramaticală cea mai des întâlnită este cea a adjectivelor care denumesc caracteristici și atribute specific umane, în special cele oarecum bizare sau exagerate și, în același timp, purtând marca unei culori arhaice. Un grup particular de asemenea cuvinte este cel alcătuit de adjectivele cu sensul centrat în jurul ideii de „instabilitate mentală”, „nebungie”, „imaturitate” și chiar „frivolitate”. Aceste noțiuni oferă un puternic

² Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVII-lea*, ed. a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 164.

³ G. Pascu, *Sufixele românești*, București, Librăriile Socec & Co., 1916, p. 99-103.

contrast semantic față de cuvintele derivate cu acest sufix în latină⁴. Exemplele sunt numeroase și grăitoare: *nebunatic*, *tonatic*, *șturlubatic*, *pălăvatic*, *zănatic*⁵, *bolândatic*, *flușturatic*, *buimatic*, *lunatic*⁶, *firetic*⁷, *prostănatic*, *ușuratic*, *guratic*.

O altă serie de cuvinte se referă la cele patru anotimpuri și la anumite fenomene atmosferice: *primăvărat*, *vărat*, *tomnatic*, *iernatic*, *viforatic*, *moinatic*. Adjectivele formate de la *a vâra* și *a ierna*, prin schimbarea valorii gramaticale au devenit substantive dată fiind importanța lor în transhumanța păstorilor. Bogăția semantică a cuvintelor *vărat* și *iernatic* ne poate spune mult mai multe despre istoria acestor cuvinte și funcționalitatea sufixului *-atic* în acest caz. În DLR găsim o multitudine de sensuri pentru adjectivele *vărat* și *iernatic*, dar și înțelesuri vechi, populare sau dialectale pentru aceleași cuvinte ca substantive. Desigur, numeric, înțelesurile date adjectivelor le depășesc pe cele ale substantivelor, subliniind și în acest caz particular funcția adjectivală a lui *-atic*. Pentru *vărat*, ca adjectiv, sunt înregistrate 13 sensuri. Le redau doar pe cele care mi s-au părut mai interesante: (figurat despre oameni sau despre firea lor, atestat în Transilvania⁸) 1. comunicativ; 2. prietenos, 3. vioi; 4. în expresia *a fi vâratec de gură* „a fi vorbăreț”. Sensurile ca substantiv sunt: 1. (specializat) „loc favorabil pășunatului, mai ales la munte, pe care sunt ținute animalele ierbivore, de primăvara până toamna”; 2. „petrecere a verii de către păsările migratoare într-un anumit loc care oferă condițiile necesare procurării hranei, reproducerii etc.”; 3. „loc care oferă condițiile necesare procurării hranei, reproducerii etc. , în care își petrec vara păsările migratoare și peștii migratori”. Nu este înregistrat însă sensul de „taxă care se plătește pentru suhatul oilor sau vitelor pentru vară”. *Iernatic*, ca adjectiv, este atestat cu 15 sensuri. De reținut sunt înțelesurile figurate referitoare la oameni: 1. „căruia nu-i este frig iarna”; 2. „posomorât”; 3. „introvertit”; 4. „(peiorativ) bătrân”. Mai puține sunt și în

⁴ Valoarea peiorativă dată de acest sufix este întâlnită uneori și în latină (Cf. Florica Dimitrescu, *Valoarea peiorativă a sufixului -aticus*, „Studii clasice” II, 1960, p. 321-330).

⁵ Etimologia acestui cuvânt este explicată de Al. Ciorănescu ca fiind o variantă fonetică a lui **zănatic* < *zână*. În DLR este considerat direct al lui **dianaticus* (de la *Diana*).

⁶ Cf. G. Ivănescu, *Les plus anciennes influences de la romanité balkanique sur les slaves: luna* „lune“, *lunatic* „somnambule“, etc., „Romanoslavica“, I (1958), p. 44-51.

⁷ Vasile Frățilă (*Probleme speciale de dialectologie. Graiul de pe valea inferioară a Târnavelor*, Timișoara, 1982, p. 160 și 182) încadrează acest cuvânt în rândul adjectivelor care indică o calitate sau un defect, alături de *spânatic*, *guratic*, *vărat*, explicându-i sensul („cel care nu este întreg la fire”) și oferind o etimologie mult mai convingătoare (< *fire* + *-atic*), punând la îndoială, pe bună dreptate, etimologiile propuse: lat. *phreneticus* (Pușcariu, DR, IV, p. 1377); derivat din lat. *ferus* „sălbatic” (G. Pascu, *Sufixe românești*, p. 70).

⁸ Vezi V. Frățilă, *Note de lexicologie românească*, AUT, IV, 1966, p. 256-257; idem, *Glosar dialectal. Valea inferioară a Târnavelor*, AnL, XXIX, 1983-1984, p. 317;

acest caz sensurile ca substantiv: 1. (înv.) „tabără militară de iarnă”; 2. (pop.) „adăpost pentru turme în timpul iernii”; 3. (pop.) „nutreț uscat pentru iarnă”⁹; 4. (pop.) „întreținere pe timpul iernii”; 5. (pop.) „taxă pentru hrana vitelor în timpul iernii”; 6. (regional) „taxă plătită de mire, înainte de plecarea cu mireasa, de la ospățul de nuntă. Cu valoare substantivală a fost înregistrat în Mărginimea Sibiului și *tomnatic*, cu sensul „ultimul pășunat înainte de iernatic” (comunicat de V. Frățilă).

Tot din acest grup de cuvinte au pătruns în toponimie *Văratec*, *Tomnatec* și *Iernatic*. Se știe că cele mai multe fapte de limbă pe care ni le oferă toponimia aparțin lexicului, deoarece, în mod obișnuit, numele de locuri sunt simple apelative (în sens larg: substantive, adjective etc.), luate din limba curentă a epocii în care s-au format. Devenind toponime, elementele lexicale și-au păstrat, în general, aspectul și sensul pe care le aveau în momentul când au primit această nouă funcție. Același lucru s-a întâmplat și cu *Văratice*, *Iernatic* și *Tomnatic*. Trebuie subliniat că *tomnatic*, ca substantiv, s-a păstrat doar în toponime, desigur fiind o formație similară cu *iernatic* și *văratice* și cu aceeași valoare substantivală, însemnând „locul unde sunt ținute vitele, la pășune, în timpul toamnei”¹⁰. În cazul toponimelor *Văratice* și *Iernatic*, Iorgu Iordan crede că ar putea fi vorba de adjectivele cu formă feminină *văratice* și *iernatică*.

O altă categorie de cuvinte este reprezentată de cele derivate de la un adjectiv care arată o culoare, în aceste derivate *-atic* îndeplinind o funcție similară cu a sufixului francezesc *-âtre* (lat. *-aster*) sau a celui englezesc *-ish* (fr. *jaunâtre*, eng. *yellowish*; fr. *rougeâtre*, eng. *reddish*) de a atenua ușor sensul culorii de bază: *gălbénatic*, *leșiatic*, *negratic*, *suratic*, *roșiatic* (*roșiatic*), *suratic*, *vișinatic*.

Ca și în cazul altor afixe latinești, puterea de derivare a sufixului *-atic* se întinde dincolo de sfera cuvintelor moștenite din latină, formând adjective noi de la elemente lexicale împrumutate din slavă, maghiară, turcă. Cele de origine slavă derivate cu *-atic* sunt: *beznatic* „întunecos, umbros” < *beznă* (< v.sl. *bezdŭna*) + *-atic*, *buietic* „care crește din abundență”, probabil din *a bui* (< srb. *bujati* 1. „a țâșni cu putere”; 2. „a năvăli”)+ *-atic*, *viforatic* „care are violența viforului” < *vifor* (< v.sl. *vihorŭ*) + *-atic*, *pălăvatic* „zănat”, „prost” (cf. bg. *palav* „neastâmpărat” + *-atic*), *prăvălatic* „abrupt”, „povârnit” < *prăvăli* (< v.sl. *provaliti*) + *-atic*, *prostănic* „prostănac” < *prostan* < *prost* (< v.sl. *prostŭ*+ *-an*) + *-atic*, *ostrovatic* „care aparține unui ostrov” < *ostrov* (< v.sl. *ostrovŭ*) + *-atic*. Derivate din cuvinte de origine maghiară sunt *bolândatic* „cam nebun” <

⁹ Sensul acesta, atestat în Banat (cunoscut și în graiurile din Banatul iugoslav, vezi Radu Flora, *Rumunski banatski govori u svetlu lingvističke geografije*, Beograd, 1971, p. 303), este un calc după srb. *zimnica* „nutreț” (comunicat de V. Frățilă).

¹⁰ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, Ed. Academiei, 1963, p. 515, 533, 534.

bolând (< magh. *bolond* „nebun”) + *-atic* și *meșteșugatic* (*meștersugatic*) „meșteșugit” < *mește(r)șug* (< magh. *mesterség*) + *-atic*. În *năzatic* „(despre cai) fricos” derivarea s-a făcut de la *naz* (< tc. *naz*) + *-atic*.

O altă observație care se impune este cea legată de cuvintele cu origine slavă care prin analogie cu aceste derivate au ajuns la forme ce trimit la sufixul *-atic*. La o analiză etimologică mai atentă vom putea observa că *jeratic* (*jăromatic*) provine din v.sl. *žeratičkŭ*, *corovatic* din v.sl. *korovatikŭ* „nume de plantă albastră bună de răsfug pentru vaci”. Derivat probabil din *korova* „vacă”, *smoatic* „smoc”; „mănunchi”; „bulz de brânză” din scr. *smotak* „ghem, legătură” nu sunt derivate ale acestui sufix.

Desigur cele mai interesante exemple și, în același timp, pline de savoare sunt substantivele obținute prin derivarea cu acest sufix a unor verbe (în cele mai multe cazuri), pe tărâmul dialectelor din sudul Dunării. De remarcat că dialectele aromân și meglenoromân (din care sunt luate exemplele) nu mai păstrează funcția de sufix adjectival a lui *-atic*, în schimb el este funcțional ca sufix substantival la fel ca în limbile din România occidentală (mai ales în franceză). De aceea am acordat o atenție mai mare acestor termeni¹¹.

adil'eatie s.n. pl. *adil'eațițe* „răsuflare”, „adiere” (< *adil'ŭ* „respir” < lat. *ad-* **iliare* cu *d* nealterat din cauza conștiinței față de un verb compus derivat din *ilia* > *il'e*);

ağunatic s.m. (fără plural) „foame” (< *ağiun* „flămânzesc” < lat. **ajunare*);

amintatic s.n. (fără plural) „profit”, „câștig”; v. și varianta fonetică *amindatic* (< *amintu* „câștig” < lat. *augmentare*);

ascumtatic s.n. pl. *ascumtatițe* „ascunziș” (< *ascumtu* < lat. *abscondere*);

aușeatic, aușatic s.n. f., pl. *aușeațițe* și *aușeaticuri* „bătrânet, bătrânețe” (< *aușu* < lat. *avus* „bătrân”, „bunic” + *-ușu*);

avinatic s.m. pl. *avinatițe* „vânătoare” (< *avin* (*mi*) „vânez” < lat. **venare* sau < lat. *venaticus* „referitor la vânătoare”);

azghiratic s.n. pl. *azghiratițe* „strigăt”, „zbierăt” (< *azghier* „zbier” < lat. **exbelo, -are*);

dipărtatic s.n. pl. *dipărtatițe* „(în)depărtare” (< *dipartŭ* (*mi*) „(mă) depărtez” v. și *dipărtezdŭ* < *diparte* < lat. *de parte*);

ğunatic s.n., pl. *ğunatițe* și *ğunaticuri* „tinerete”, „vitejie” (< *ğione* „voinic” < lat. **jovenis*);

ğuratic s.n. pl. *ğuraticuri* „jurământ” (< *ğŭr* (*mi*) „(mă) jur” < lat. *juro, -are*);

imnatic s.n. pl. *imnatițe* „umblet”, „mers” (< *imnu* „umbļu” < lat. *in-mino* < lat. *ambulo, -are*).

¹¹ Am folosit în acest demers mai ales Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, Ediția a doua augmentată, Editura Academiei R.S.R., București, 1974.

În meglenoromână numărul cuvintelor derivate cu acest sufix este mai redus, dar atestă același exemplu de derivare formând substantive de la verbe.

g̃iunatic s.n. (fără plural) „foamete” (< *aḡiun* (cu afereza vocalei *a*) < lat. **ajunare*).

(an)curunatic s.n. „plata pentru cununie” (< *ancurun* „cunun” < lat. **incorono*, -*are*).

Pe baza datelor prezentate mai sus se pot face câteva observații interesante. Funcțional, acest sufix moștenit are o dezvoltare limitată, conservând mai ales rolul de sufix adjectival. Semantic, sufixul adjectival păstrează sensul de bază avut în latină concentrându-și, însă, sfera referențială la calități și attribute umane. Toate aceste fenomene care diferențiază limba română de celelalte limbi romanice din România occidentală au fost inevitabil condiționate de istoria externă a limbii. Data târzie a cuceririi, separarea timpurie de restul Imperiului Roman i-au conferit românei un statut aparte, ușor de sesizat la nivelul lexicului.

Nu același lucru s-a întâmplat în dialectele suddunărene, în special în dialectul aromân, care au urmat o cale proprie de evoluție în ceea ce privește acest sufix de origine latină. Sufixul *-atic* a contribuit aici la formarea substantivelor pornind, în special, de la forme verbale și întotdeauna moștenite din latină. Exemplele oferite demonstrează faptul că dialectul aromân, ca și în alte situații lingvistice, a dezvoltat o altă funcție derivativă a acestui sufix, făcând arie comună cu limbile din România occidentală.

REMARKS ON THE EVOLUTION OF SUFFIX *-ATICUS* IN ROMANIAN

(Summary)

In the Eastern Romance, linguistically more conservative sector of Romania, the suffix *-aticus* remained adjectival, at least in the standard languages, though the dialects offer evidence of noun formation. Semantically, the adjectival formatives retained the basic meaning of „pertaining to, characteristic of”, inherited from antiquity. While these qualifiers were attested in any number of referential spheres, they seemed to concentrate in a few: human qualities and traits, mental and physical imbalances, toponymy, agriculture.

Another peculiarity of the Rumanian development stems from the fact that although the language in its grammatical structure is clearly Romance, its lexicon has been heavily infiltrated by extraneous elements, namely from Slavic, Hungarian and Turkish.

All these phenomena which distinguish Rumanian from its sister Romance tongues were inevitably conditioned by the external history of language.

But in the splinter dialects of Rumanian (Arumanian and Megleno-Rumanian) we find a more advanced state than in Daco-Rumanian, since in these dialects *-atic* already shows noun-forming power.